
ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ Й ПРАКТИКА

Ірина Самойлова

Фонематичні варіанти слів в українській мові (за матеріалами лексикографічних джерел)

Варіативність є однією із фундаментальних ознак мови. Явище варіантності характерне для всіх мовних рівнів: фонетичного, морфологічного, лексичного, фразеологічного, синтаксичного.

Під варіантами розуміють видозміни тієї самої мовної одиниці, тобто наявність двох і більше форм однієї одиниці маніфестують різні способи її вираження. При цьому такі варіантні форми виконують ідентичну функцію.

Усі одиниці мовної системи: фонемі, морфемі, лексемі тощо – представлені у вигляді варіантів. Так, варіантами приголосної фонемі *н* є м'яка, напівм'яка і тверда вимова, морфологічними варіантами є *зал* (ч. р.) і *зала* (ж. р.), лексичні варіанти – *пес* і *собака*, варіанти на рівні синтаксису – *він нагороджений медаллю* і *його нагороджено медаллю*.

Варіантні форми слів часто розглядають у тісному взаємозв'язку з мовною нормою, яка «може допускати або не допускати їх співіснування» [12, 64]. Мовною нормою вважають сукупність мовних засобів, які відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства [4, 438].

Як відомо, мовна норма є історичною категорією. Із неспинним розвитком мовної системи змін зазнають фонетичні, граматичні, лексичні, стилістичні, акцентуаційні, орфографічні, орфоепічні норми. Систематизація результатів нормалізаційних мовних процесів на окремих хронологічних етапах знаходить своє відбиття в граматиках з української мови, довідниках різного типу, лексикографічних джерелах.

Передавання звуків, слів, форм на письмі, тобто графічне й орфографічне оформлення, регламентують правописні правила. Так, з кінця 18 ст. і до 1905 р. учені й представники культурного середовища східних і західних теренів України запропонували близько 50 правописних систем [8, 537–538; 14, 3]. 1921 р. побачили світ «Найголовніші правила українського правопису»,

схвалені Українською Академією наук ще 1919 р. і які стали основою всіх наступних правописних кодексів [8, 538]. Упродовж 20 ст. спроби врегулювати правописні проблеми української мови були втілені в правописних кодексах 1928, 1946, 1960, 1990, 1993 років. Випрацьовані правописні рекомендації в різні часові відтинки послуговували підґрунтям для укладання і в подальшому опублікування низки лексикографічних посібників.

У них як інформативних джерелах про стан і зміни лексичного складу на певному етапі мовного розвитку відображено й варіантні форми слів: фонематичні, морфологічні, акцентуаційні, орфографічні, словотвірні.

Мета нашої розвідки – дослідити фонематичне варіювання слів у лексикографічних джерелах стосовно нормативності / ненормативності на підставі правописних принципів, випрацьованих у різні етапи розвитку мовної системи.

Фонематичними варіантами вважають варіації в межах фонемного складу слів [6, 17], усі звукові реалізації фонем [5, 27].

Об'єктом розгляду стали варіантні форми слів на літери Г, І, Е, Є, дібрані з реєстрів: 1) «Українського орфографічного словника» (далі – УОС-9), «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (далі – ВТС) (зазначимо, що посилалися на цей словник у разі, якщо розглядуване слово не зафіксоване в тлумачному «Словнику української мови» в 11 т. або має відмінне графічне оформлення), орієнтованих на «Український правопис» 1993 р.; 2) «Словника української мови» в 11 т. (далі – СУМ), створеного на засадах «Українського правопису» 1960 р.; 3) «Правописного словника» Г. Голоскевича (далі – Гол), «Українсько-німецького словника» З. Кузелі і Я. Рудницького (далі – УНС), «Українсько-англійського словника» К. Андрусішина і Я. Кретта (далі – УАС), орієнтованих на правописні рекомендації 1928 р.; 4) найповнішого на початок 20 ст. стосовно залучення слів української живої мови «Словаря української мови» в 4 т. за ред. Б. Грінченка (далі – Гр), у якому застосовані правописні тенденції лягли в основу сучасного українського правопису [3, 126; 9, 570].

Розгляд фонематичних форм слів дав змогу виділити низку типів варіантності. Зазначимо, що на початку варіантного ряду подано нормативні форми слів.

1. Варіанти слів, зумовлені відмінностями в голосних фонемах:

- а) варіантні форми з голосними фонемами переднього ряду [і] та [и]: економічний (СУМ Орф-9 Гол УНС УАС) — економічний (Гр) евангелік (ВТС Орф-9) — евангелик (Гол УНС УАС) евангеліст (СУМ Орф-9) — евангелист (Гол УНС УАС)

б) варіантні форми з голосними фонемами переднього ряду [e] та [i]:
екзаменатор (СУМ Орф-9) — екзамінатор (Гол УНС УАС)
електромагніт (СУМ Орф-9) — електромагнет (Гол УНС УАС)
електрохімія (СУМ Орф-9) — електрохе́мія (УАС УНС)

в) варіантні форми з голосними фонемами переднього ряду [e] та заднього ряду [o]:

економ (СУМ Орф-9 Гр Гол УНС УАС) — оконом (Гр Гол УНС УАС)

2. Варіанти слів, зумовлені відмінностями в приголосних фонемах:

а) варіантні форми з фарингальною [г] і проривною задньоязиковою [ґ]:
газета (СУМ Орф-9 Гр Гол УНС УАС) — газета (УНС УАС)

гарантія (СУМ Орф-9 УАС) — гарантія (Гол УНС УАС)

гвардія (СУМ Орф-9 Гр УАС) — гвардія (Гол УНС УАС)

б) варіантні форми з фонемою [л] за ознакою твердість / м'якість:

етил (СУМ Орф-9) — етиль (Гол УНС УАС)

еластичний (СУМ Орф-9 УНС) — елястичний (Гол УНС УАС)

в) варіантні форми з губною фонемою [ф] і передньоязиковою [т]:

ефіоп (СУМ Орф-9) — етіоп (Гол УНС УАС)

3. Варіанти слів, зумовлені відмінностями і в голосних, і в приголосних фонемах:

галоп (СУМ Орф-9 Гол УНС УАС) — гальоп (УНС УАС)

генерал (СУМ Орф-9 Гр Гол УНС УАС) — генерал (УНС УАС) — генорал (Гр) — енерал (Гр)

гренландський (ВТС Орф-9) — гренляндський (УАС) — гренландський (ВТС) — гренляндський (Гол)

еллініст (СУМ Орф-9 Гол УАС) — гелленіст (Гол УАС)

ефір (СУМ ВТС Орф-9) — етер (СУМ (заст.) ВТС (ном.) Гол УНС УАС)

4. Варіанти слів з фонемою [a] і звукосполученням [ja] після голосної фонемі:

екваторіальний (СУМ Орф-9) — екваторіяльний (Гол УАС)

ентузіазм (СУМ Орф-9) — ентузіазм (Гол УНС УАС)

5. Варіанти слів з фонемою [e] і звукосполученням [je]:

євразійський (ВТС Орф-9) — євразійський (Гол УНС УАС)

європеєць (СУМ ВТС Орф-9 Гр) — європеєць (ВТС (заст.) Гол УНС УАС)

Вивчення фонематичної варіантності слів дозволяє простежити тенденції нормалізаційних процесів і на синхронному зрізі, і в історичному ракурсі. Загальним принципом для оформлення фонематичного складу слів у лексикографічній практиці було й залишається відповідність тим правописним рекомендаціям, які регламентували в правописних кодексах у той чи той

період розвитку мовної системи. Хоча, як відомо, межа між синхронією й діахронією досить умовна. В синхронії також увесь час відбуваються певні зміни. Так, для прикладу, минуло лише три роки, як після 3-го видання «Українського правопису» 1990 р. опубліковано виправлене й доповнене 4-е видання «Українського правопису», у якому поширено правило передавання іншомовного **i** через **и** після 9 приголосних (правило «дев'ятки») у власних назвах, розширено використання закінчень **-у(-ю)** в родовому відмінку іменників, уточнено написання складних слів [8, 538].

В усіх залучених до розгляду словниках наявні паралельні фонематичні форми того самого слова, що свідчить про те, що варіативність є характерною ознакою лексичного фонду української мови. Так, у «Словнику української мови» в 11 т., створеному на принципах «Українського правопису» 1960 р., подано, наприклад, такі варіанти: *голівонька* і *головонька*, *грізьба* і *грозьба*, *евакуювати* і *евакувати*, *ефір* і *етер* (заст.).

В останньому, дев'ятому, виданні «Українського орфографічного словника», у якому написання слів узгоджено з принципами 4-го видання «Українського правопису», зафіксовано такі фонематичні варіанти, як: *голівочка* і *головочка*, *голосніш* і *голосніше*, *голосоведення* і *голосоведіння*, *гроно* і *троно*, *грошовий* і *грошевий*.

У ВТС, також орієнтованому на рекомендації останнього правопису української мови, зафіксовані варіанти *гренландський* і *гренландський*. У цьому разі вважаємо не досить коректною фіксацію форми слова з приголосною **г**, оскільки у ВТС не передбачено подання орфоєпії, лише фонематичні варіанти, виражені графічно (фонографічні варіанти). В «Українському правописі», у примітці до параграфа 15 йдеться саме про орфоєпічні норми: «у власних назвах іншомовного походження етимологічний **g** згідно з усталеною традицією вимовляється як **г**; проте збереження **g** у вимові не є порушенням орфоєпічної норми. Отже, правильною є вимова: *Гданськ* і *Гданськ*, *Гренландія* й *Гренландія* <...>» [14, 19].

Правописний кодекс 1928 р. передбачав написання слів грецького походження в українській мові з літерою **г**, а слова з інших європейських мов з латинською літерою **g** – з буквою **г**, позначення м'якості іншомовного **л**, використання української літери **є** на початку слів. Пор. у Гол, УНС, УАС: *гвінейський*, *євразійський*, *європейський*, *енергійний*, *єсплянада*, *етиль*.

Подання двох форм фонематичного складу слова у словниках, зорієнтованих на правописні рекомендації 1928 р., свідчить про намагання укладачів узгодити передавання іншомовних слів між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови. Напр., у Гол, УНС, УАС зафіксовані:

галоп і *гальоп*, *галоша* і *гальоша*, *гастролювати* і *тастролювати*, *гвардієць* і *гвардієць*, *геодезія* і *теодезія*, *геометрія* і *теометрія*, *еластичний* і *елястичний*.

Крім згаданих вище варіантних форм *галоша* і *гальоша*, у словниках Гол і УНС також подано ще два варіанти цього слова: *кальоша* і нормативний на сьогодні *калоша*.

Г. Голоскевич до нормативної форми слова *еллінізм* навів ще дві: *елленізм* і *гелленізм*, де останній варіант має більшу кількість фонем.

У чотирьох словниках: Гр, Гол, УНС і УАС – зафіксовані паралельні фонематичні форми слів *економ* і *оконом*, *економія* і *окономія*, що свідчить про тривалість поширення таких варіантів з голосними фонемами і спроби нормалізувати це мовне явище.

У своїй праці «Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада» (К., 2000) Г. М. Яворська, розглядаючи питання правопису запозичень в історії української літературної мови, відзначила, що в східноукраїнському варіанті при засвоєнні грецьких запозичень переважно зберігалися особливості так званого рейхлінського читання, згідно з яким було: *міф*, *Афіни*, *хімія*, *орфографія*. У західноукраїнському варіанті запозичення передавалися відповідно до еразмового читання: *міт*, *Атени*, *хемія*, *ортографія*. Хоч у правописі 1928 р. нормативними були закріплені західноукраїнські варіанти, проте існувала певна непослідовність. Деякі моменти в написанні грецьких слів становили компроміс між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами [19, 189].

Щодо правил правопису запозичень в історичному ракурсі цікаво також звернутися до «Українського правопису», упорядкованого Іваном Зілінським і опублікованого у Кракові 1943 р. Наведемо деякі рекомендації (звичайно, в скороченому вигляді), що мають дотичність до розглядуваного варіювання слів: 1) чужомовну голосну **i** необхідно передавати в українській мові через **i** (а) на початку слова, (б) у кінці невідмінюваних слів, (в) після приголосних, що не входять у «дев'ятку». Виняток становлять давно запозичені і зовсім зукраїнізовані слова: *єпископ*, *гимн*, *євангелік*; 2) перед **j** чужомовне **ia** необхідно передавати українським **ія**: *діямант*, *матеріал*, *спеціальний*; 3) грецьку довгу **ē** у словах, що прийшли пізніше із Заходу, необхідно передавати через **e**: *етер* (не – *єфір* чи *єфир*), *магнет*, *хемія* (не – *хімія* чи *химія*), *Атени* (не – *Афіни* чи *Афини*); 4) початкову чужомовну **e** необхідно передавати через українську **e** в недавно запозичених словах: *етика*, *економія*, *Європа*, *європейський*; 5) чужомовні **h** – **g** необхідно передавати (а) у новіших запозиченнях, переважно із західноєвропейських мов, українською **г**, вона зберігається і в «старших» [слово вжив І. Зілінський] запозиченнях: *танок*,

тава, гуля, гвардія, легенда, лінгвіст, Гвінея; (б) у давніх запозиченнях і зукраїнізованих словах через **г**: *газета, генерал, грамати́ка*; (в) у недавніх запозиченнях з грецької мови, особливо в групах **гео-**, **-лог-**, **-грам-**, **-граф-**, через **г**: *гі́нс, географія, геологія, графіка*; (г) звук **h** на початку чужомовних слів перед голосним – через **г**: *Геллада, гієрогліф*; (б) у новіших, головню західноєвропейських запозиченнях, **l** та сполучення **la, lo, lu** необхідно передавати через **ль, ля, льо, лю**, у давніх запозиченнях, особливо з грецької мови, – через **л, ла, ло, лу**: *новеля, баяда, рекляма, кольоквіюм, балькон*; 7) грецьку **θ** – через **т**: *театр, теологія, катедра, міт, арифметика* [15, 33–41]. Пор. у Гол, УНС, УАС: *євангелик, євангелист, екваторіяльний, ентузіязм, електромагнет, електрохе́мія, етіоп, етер* (також і СУМ (заст.), ВТС (поет.)), *ете́ровий* (також і ВТС), *європеєць* (також і ВТС (заст.)), *етнограф* (і *етнограф* у Гр), *експльо́зія, епісто́ля*.

Отже, лексичні одиниці, дібрані зі словникових реєстрів на літери Г, І, Е, Є, відзначаються різноманітною фонематичною варіантністю. На підставі розгляданого матеріалу виділено варіантні форми слів, зумовлені відмінностями в голосних, приголосних фонемах, з різною кількістю фонем. Велику групу становлять варіантні форми слів з фонемами [г] і [Г], також з фонемами [л] і [л’]. Найменше зафіксовано варіантних форм слів з різною кількістю фонем.

Існування варіантних форм слова не порушує його стійкості, цілісності. Зберігається зв’язок між його формами. Звичайно, у процесі мовного розвитку змінюються зовнішня і внутрішня структури слова, деякі варіантні форми залишаються в минулому як історичні факти, деякі актуалізуються, виникають нові варіанти (стосовно останніх важливу роль відіграють запозичені елементи з різних мов і їх асиміляція). Варіантність слова не порушує принципу тотожності, що є одним із чинників розвитку і функціонування слова в комунікативній діяльності.

У подальшому охоплення значної кількості лексикографічних джерел, створених у різні періоди мовного розвитку і на принципах правописних рекомендацій свого часу, дозволить системніше й повніше вивчати варіювання слів як на синхронному зрізі, так і в історичному ракурсі.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
2. Голоскевич Г. Правописний словник / Г. Голоскевич. – Вид. 12. – Львів, 1994. – 460 с.

3. Дзендзелівський Й. О., Статеева В. І. Грінченко Борис Дмитрович / Й. О. Дзендзелівський, В. І. Статеева // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
4. Єрмоленко С. Я. Норма мовна / С. Я. Єрмоленко // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
5. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
6. Ивлева Г. Г. Тенденции развития слова и словарного состава. На материале немецкого языка / Г. Г. Ивлева. – М.: «Наука», 1986. – 136.
7. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т. А. Коць. – К.: Логос, 2010. – 303 с.
8. Півторак Г. П. Правопис / Г. П. Півторак // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
9. Півторак Г. П. Реформи алфавіту і графіки / Г. П. Півторак // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
10. Словарь української мови: в 4 т. – Т. 1. А–Ж / упорядкував Б. Грінченко. – К., 1907.
11. Словник української мови: в 11 т. – Т. II. Г–Ж. – К.: Наукова думка, 1971. – 551 с.
12. Тараненко О. О. Варіанти / О. О. Тараненко // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
13. Український орфографічний словник : понад 175 тис. слів / уклали: В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Складенка. – Вид. 9-е, переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с.
14. Український правопис. – К.: Наукова думка, 2008. – 288 с.
15. Український правопис / упорядкував І. Зілінський. – 3-є вид., доп. – Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. – 79 с.

16. Українсько-англійський словник / укладачі К. Андрусишин, Я. Кретт. – Саскатун (Канада), 1990.
17. Українсько-німецький словник / укладачі З. Кузеля, Я. Рудницький. – Лейпциг, 1943.
18. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К.: «Вища школа», 1984. – 167 с.
19. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / Г. М. Яворська. – К., 2000. – 288 с.

Iryna SAMOILOVA

Phonemic variants of words in Ukrainian (on material of lexicographic sources)

The article presents an analysis of phonemic variants of words in accordance with the tendencies of the orthographic norm dynamics. The comparative data analysis in historical and modern lexicographic works, and analysis of the peculiarities of variant forms of words show the changes in the normative status of lexical units. The different types of phonemic variants of words are presented in this paper.

Keywords: lexicography, orthographic norm, phonemic variants, public phonemes, concordant phonemes.

УДК 811.161.2'374'344